

I skuggan av Sovjets sönderfall

Dag Anckar

Den finska statsvetaren Erkki Berndtson inleder en framställning om den s.k. finlandiseringens paradoxer med konstaterandet att Europas politiska och ideologiska karta genomgick dramatiska förändringar under åren 1989 och 1990 (1991: 21). Och förvisso är den politiska situationen i Europa i dag en helt annan än den var ännu för några år sedan. Vågen av förändring var så snabb, så stor och så stark att den egentligen inte kunde förutses. En numera avpolletterad finsk toppolitiker har nyligen nötskalsfångat situationen i en tidningsartikel, där han sagt att om någon för tio år sedan hade hållit ett utrikespolitiskt föredrag, där denna någon förutspått att Sovjetunionen om fem år inte existerar, att Tyskland är återförenat, att de självständiga baltiska länderna söker medlemskap i såväl EU som Nato och att Polen, Ungern och Tyskland i en nära framtid blir Nato-medlemmar, så skulle den personen genast ha förklarats vara sinnesrubbad eller i varje fall vara en utrikespolitisk diletterant (Salolainen 1997).

Oförmågan att förutse vad som skulle hända delades i lika måtta av politiker, politiska kommentatorer och forskare i politik. Beträffande den sistnämnda kategorin skall jag nämna tre exempel, alla från Finland, som mitt föredrag i huvudsak handlar om. I en år 1988 utgiven och i övrigt insiktsfull och penetrerande analys av de neutrala staternas position och politik, menade Harto Hakovirta att den internationella kontext inom vilken de neutrala staterna bedrev sin politik med all sannolikhet skulle förbli på det hela taget oförändrad under de närmaste femton till tjugo åren (1988: 56). Samma år, 1988, disputerade Paavo Väyrynen, utrikesminister i Finland åren 1977–1982 och 1983–1987, med en avhandling om Finlands neutralitetsdoktrin, i vilken han förklarade att Finlands utrikespolitiska grunddoktrin kommer att fortbestå, ”emedan alla de faktorer som doktrinen baserar sig på kommer att förbli oförändrade” (1988: 210). Beträffande den s.k. perestrojkan, menade Väyrynen att den skulle komma att säkra Sovjetunionens position som stormakt, och att den knappast kunde avskaffa den ideologiska och maktpolitiska motsättningen mellan Öst- och Västeuropa (1988: 208). En klarare och mer insiktsfull bild av vad som hände och skulle hända i Sovjet och Östeuropa rapporterade däremot Tatu Vanhanen i en under 1980-talets slutår avfattad komparativ studie av demokratiseringsprocesser och deras förutsättningar i bortåt tvåhundra länder (1990: 132–140), något som, vill jag påstå, visar hur det kan finnas mera märg i breda komparativa analyser än i ideografiska blindstirningar på enskilda länder och regioner.

Händelserna i samband med Sovjets sönderfall och försvinnande var inte bara oväntade. De var också genomgripande, omstörtande och omtumlande. "The year 1989 was one of political revolution unprecedented in its scale and repercussions and likely to be viewed in retrospect as more significant than the revolutionary years of 1789, 1848 and 1911", heter det i en för några år sedan utkommen handbok på den jämförande politikens område (Derbyshire – Derbyshire 1993: 232). Förutsägelsen kan mycket väl vara korrekt, låt vara att de revolutionära händelsernas konsekvenser ännu i dag inte till fullo kan överblickas. De finns i varje fall på olika håll – inom världssamfundet, i europeiska säkerhetszoner, i det forna Sovjetunionens grannskap, inom det forna Sovjetunionen. De korsar varandra, de förstärker varandra, de går in i varandra, de är kausalt relaterade på ett brokigt sätt. I skuggan av Sovjets sönderfall har mycket hänt och kommer mycket att hända. Framtiden innehåller löften, men även hot – en författare noterar att Sovjets sönderfall innebär inte bara "the passing of a major international manager" utan även "chaotic change among a significant proportion of the earth's population" (Reynolds 1992: 33). När jag här och nu skall tala om dessa komplexa ting, håller jag mig gärna, i varje fall i huvudsak, till frågor som jag vet något om. Mitt föredrag är därför, som jag redan noterat, Finlandscentrerat.

När det ryska imperiet förra gången skakades ända till svaghet av revolutionär yr, tog Finland, då en autonom del av det ryska riket, tillfället i akt och förklarade sig självständigt. Denna gång är inte fråga om lika dramatiska förändringar, även om de i några avseenden nog lutar åt samma håll. Jag skall i mitt föredrag beröra tre inslag av ändring. Jag skall, för det första, kort uppehålla mig vid Finlands säkerhets- och utrikespolitiska situation, som i många avseenden är ny och i vissa avseenden är gammal. Det nya är att den centrala determinanten försvunnit, det gamla är att den ändå är kvar. Jag skall, för det andra, tala om eventuella återverkningar av Sovjets försvinnande på finsk politisk arkitektur och finskt författningssliv; av särskilt intresse i detta sammanhang är frågan om presidentens ställning i går, i dag och i morgon. Och jag skall slutligen, för det tredje, säga någonting om den politiska kulturen och det politiska debattklimatet i Finland, företeelser som man tidigare i utlandet, med en i Finland vida avskydd men ingalunda orättvis term, klassificerat som hemmahörande i kategorin "finlandisering".

Ja till Nato, ja till Norden

I en uppräkningsgjord i medlet av 1980-talet, av fem då unika punkter i Finlands säkerhetspolitik anför Steve Lindberg att Finland är det enda landet i världen som varit fiende i Sovjets stora fosterländska krig och som undgått militärockupation, att Finland är det enda landterritorium som tillhört Tsar-Ryssland men inte nu ingår i Sovjets omedelbara makthemisfär, att Finland är det enda landet i Europa som har en längre landgräns med Sovjet och ändå inte ingår i östblocket, att Finland är det enda landet i Europa som har ett vänskaps-, samarbets- och biståndsavtal med Sovjet som inte förutsätter militärt samarbe-

te och som tillerkänner landet en rätt att hålla sig utanför stormakternas intressekonflikter, och, slutligen, att Finland är det enda landet i världen som tillerkänns en fredstida neutralitet, samtidigt som landet har ett potentiellt krigstida alliansavtal (1984: 7). Uppräkningen ger en blyxtbelysning av hur genomgripande annorlunda Finlands position är i dag. De historiska beskrivningarna behåller förstås sin riktighet, men i övrigt gäller att Finland inte längre är neutralt, att den pakt med Sovjet som Lindberg nämner och som i själva verket var en säkerhetspolitisk olycka (Anckar 1982) har förpassats till historiens sophög, och att uttryck som ”östblocket” och ”stormakternas intressekonflikter” inte längre beskriver vitala element i Finlands säkerhetspolitiska referensram, detta helt enkelt därför att östblocket inte finns och stormakternas antal har reducerats till en.

Frågan vad som kommit och skall komma i stället är dock inte lätt att besvara. Finlands position är ny men samtidigt oklar, på något vis rörig och konturlös, inramad av ännu litet diffusa möjligheter. En relevant fråga gäller Nato:s framtid – vad händer med och i Nato när organisationen breddar sin medlemskår; hur utvecklas, i kölvattnet härav, relationerna mellan Nato och Ryssland? En annan fråga gäller den interna utvecklingen i Ryssland – styr den mot demokrati, ordning och samarbete, eller mot diktatur och hot? En tredje fråga gäller den Europeiska Unionens framtid – hur kommer den europeiska integrationen egentligen att framskrida på utrikes- och säkerhetspolitikens område, vilka säkerhetsgarantier följer med ett medlemskap i EU? Inför detta virrvarr av optioner har den finska orienteringen, åtminstone officiellt, utåt, följt ett beprövat och kanske litet sävligt mönster i det den styrts av en grundförsiktighet, en ordentlig eftertanke och en omsorg om ett nationellt intresse (Sivonen 1997: 16). En tråd finns nog i orienteringen – under deklARATIONERNAS otydliga yta kan man skönja en bestämdhet i ett manövrerande mot väst, en bestämdhet om vars bevekelsegrund folket och eliten, synes det, har varit ganska överens. Klart mer än i de andra nordiska länderna har den allmänna opinionen i Finland varit influerad av föreställningen att ett medlemskap i EU komme att ha goda säkerhetspolitiska konsekvenser, en föreställning som fick ett talande uttryck i en formulering av den socialdemokratiska riksdagsmannen Mikko Rönnholm, som i ett kampanjsammanhang konstaterade att alternativen i Finlands EU-omröstning löd ”ja” och ”nej” (Paloheimo 1995: 115).

Formuleringen träffar en faktor som i motsats till många andra är oföränderlig, och bildar en grundsten i den doktrin Finland för närvarande letar sig fram till. Jag skall låta andra säga vad jag menar. För ett år sedan publicerade tre ansedda finska diplomater, icke utan akademisk bakgrund, en pamflettskrivelse, i vilken de företog en genomgång av Finlands säkerhetspolitiska situation, skisserade alternativ, och särskilt utpekade ett sådant. Deras tankeövning hade en särskild referensram och utgångspunkt, koncentrerad i tre enkla meningar. Dessa meningar skall jag, i min översättning, citera, därför att de, trots att de endast kallar en spade för en spade, ändå formulerar en sanning om vilken nästan alla varit överens men bara få vågat yttra:

Finland befinner sig på sin gamla plats, bredvid Ryssland. Ryssland är det enda land som i en överskådlig framtid kan utgöra ett hot mot vår säkerhet. Detta är vår tusenåriga kvarnsten (Hyvärinen–Laitinen–Pastinen 1996: 73).

Författarna ser tre huvudsakliga möjligheter att hantera detta eviga dilemma. En möjlighet är att göra som man gör nu, när man skyltar med militär alliansfrihet och ett självständigt försvar och tror sig kunna hantera östrelationerna bilateralt och med EU:s stöd. Stor tilltro har författarna inte till detta alternativ. Dels är Ryssland inte att lita på, dels kommer anslutningen av östeuropeiska länder till EU att urvattna unionens möjligheter att föra en gemensam utrikes- och säkerhetspolitik. Ett annat alternativ är en anslutning till Nato; den kan, menar författarna, och häri har de möjligen rätt, åtminstone för tillfället vara svår att förverkliga av inrikespolitiska skäl. Det tredje alternativet, det som författarna vill flagga med, är ett försvarsförbund mellan Sverige och Finland. Författarna inser möjligheten att Sverige fortfarande vill behålla Finland som en buffertzona och inte gärna ser att landet blir en faktor som automatiskt binder Sveriges egen politik, men de menar ändå att fördelarna med den lösning de talar för är så uppenbara, att samarbetsmöjligheterna noggrant borde utredas och övervägas. "Finlands försvarsförmåga är numera så hög", skriver författarna, "att vi vore en faktor som ökar, inte minskar, Sveriges säkerhet. Tröskeln för ett överraskande anfall från ryskt håll vore tillräckligt hög, och sannolikheten härför liten" (1996: 74; min översättning).

Det är inte svårt att förena sig med författarna därom, att medlemskapet i EU knappast är tillfyllest. Det har visserligen skapat en bild av att Finland har stöd i väst, och bilden är förvisso en del av vår verklighet. Medlemskapet är också en signal till Ryssland därom, att Finland har flyttat sig därför att landet inte kan flytta sig. När ofärd hotar, behövs dock mer än bilder och signaler. Min professorskollega i Åbo, Krister Ståhlberg, har i ett färskt och uppmärksammat anförande (1997) framhållit att Finland i och med sin EU-anslutning redan utgör en potentiell säkerhetsrisk för Ryssland och att det därför t.o.m. kan vara riskförenat att förlita sig enbart på EU. "Eftersom Finland allierat sig ekonomiskt-politiskt och därigenom kan bli föremål för påtryckningar och solidaritetskrav från unionsmedlemmarnas sida, kan vi inte längre uppträda trovärdigt neutralt", påpekar Ståhlberg, som även menar att trovärdigheten yttermera lider därav, att Finland den senaste tiden kontinuerligt har markerat en närhet till Nato, inkluderande en långtgående militär standardisering (1997: 14). Ståhlberg frågar: "Varför skulle inte Ryssland i en sådan konstellation uppfatta Finland som ett begärligt byte i ett inledande krisskede? Ett angrepp mot Finland vore inte ett angrepp som utan vidare kräver motåtgärder från Europeiska Unionens sida, än mindre från Natos sida". Ståhlbergs slutsats blir därför att Finland bör sträva till medlemskap i Nato – landet skall lämna den gråzonen i vilken det nu befinner sig och därmed undgå risken att uppfattas som en blindtarm i Europas nordöstra hörn (1997: 14).

Ståhlberg är ingalunda den enda i Finland som ser Nato som ett huvudalternativ. Ser man mer till vad som görs än vad som sägs, har han i själva verket betydelsefulla meningsfränder. Jag konstaterade nyss att Finlands omorientering varit försiktig men inte linjelös – linjen är manifesterad i de små men

målmedvetna stegens politik, som bryter ned utrikespolitikens gamla hierarkiska struktur (R. Väyrynen 1993: 72–74). Mot slutet av 1980-talet började man med konsekvens hävda att neutraliteten ej längre var oförenlig med integration, varefter neutraliteten började omdefinieras och ges en minimal skrivning, varefter biståndspakten konstaterades vara inaktuell, varefter frågan om ett Nato-medlemskap började dyka upp, omringad av försäkringar därom att ett medlemskap inte i rådande förhållanden var aktuellt eller av behovet påkallat, varefter man inträdde i EU, varefter man intensifierat relationen till Nato och framhärdat i att ett medlemskap är en möjlig option. Om Finland följer Ståhlbergs rekommendation, och jag tror att så faktiskt sker på några års sikt, har kantringen i landets säkerhets- och utrikespolitik varit enorm. En av en biståndspakt med Sovjetunionen illa färgad neutralitet har då övergått i en explicit allianspolitik, där den allians i vilken man ingår är Sovjetunionens forna motpart och fiende. Det skall i sammanhanget noteras, att ett Nato i vilket Ryssland ingår som medlem, även härom har man i funderingar om Nato:s framtida funktioner spekulerat, på sätt och vis är ett sämre alternativ för Finland än ett Nato utan Ryssland. Blir det bråk mellan Finland och Ryssland, får bråket naturligtvis hellre vara mellan ett Natoland och ett icke-Natoland än vara en intern Natoaffär.

Vad slutligen tanken på ett försvarssamarbete mellan Finland och Sverige beträffar, har den en historisk tradition och dimension. Tanken har skymtat fram i andra inlägg i aktuell finsk säkerhetspolitisk debatt, kanske tydligast i den förutnämnde Steve Lindbergs doktorsavhandling, där han föreställer sig att ett svenskt-finskt samarbete kunde vara graderat och villkorligt kopplat till andra försvarsorganisationer; härvid skulle dessa andra organisationers stöd behövas endast vid storangrepp. Krishantering skulle m.a.o. ikläs flerstegsraketens skepnad (Lindberg 1994: 413–415). Jag vet inte tillräckligt mycket om dessa ting för att ha en definitiv mening om hur realiserbar tanken är; den synes allmänt vettig. Den vänder sig hur som helst inte emot ett finskt Nato-medlemskap, utan ser snarare medlemskapet som en premis. En annan premis är naturligtvis att Sverige även inträder i Nato; premissen är säkert inte problemfri. En tredje premis är att Finlands vilja att värna om nordiskt samarbete förblir intakt; ej heller denna premis är problemfri. Det finns i dag i Finland, särskilt i det icke-västliga Finland, tendenser att se det nordiska över axeln och i stället vurma för Europa och en europapolitik – under hänvisning bl.a. därtill, att EU-anslutningen internationaliserat statsapparaten i Finland på olika nivåer och onödiggjort omvägen via Norden ut till Europa, har man i den akademiska politiska debatten t.o.m. oroligt frågat om EU-Finland kantrat österut (Sundberg 1997). Ståhlberg menar för sin del att en uraktlåtenhet att gå med i Nato i kombination med en försvagning av den nordiska dimensionen i finskt utrikespolitiskt tänkande och agerande kan få den konsekvensen, säkert inte önskad, att Finland kommer att hänföras till en ny randstatsgrupp (1997: 12). Han har antagligen rätt.

Presidentmakt på avskrivning?

Svallvågorna efter Sovjets sönderfall har nått många av den politiska arkitekturens kuster. De har därmed, åtminstone i viss mån, bidragit till att skapa en politiskt vackrare värld. En uppgift ger sålunda vid handen att det år 1989 fanns 82 stater i världen som kunde klassificeras som liberala demokratier, medan deras antal vid utgången av år 1990 redan var 101 (Derbyshire & Derbyshire 1993: 237). Tillväxten har delvis att göra med Sovjetväldets sönderfall i delar som blivit stater, men utgör även i andra avseenden effekter av revolutionsåret 1989. T.o.m. kan och bör övergångarna till demokrati i de afrikanska mikrostaterna Cape Verde och Sao Tomé och Príncipe ses som reaktioner i skuggan av Sovjets försvinnande (Anckar–Anckar 1995: 224–225). Hur permanenta alla dessa övergångar är, återstår förvisso att se. Demokratins konsolidering förutsätter mer än prydliga författningstexter – bl.a., och inte minst, en institutionalisering av ett fungerande partisystem, klara rågångar mellan statsmaktens olika delar, och en någorlunda fungerande ekonomi (Lane – Ersson 1994: 227–228).

Även den del av den politiska geografin vi kallade Sovjetunionen har blivit annorlunda. Man kan förstås ibland undra om det är motiverat att sätta ett likhetstecken mellan ”annorlunda” och ”bättre”. Om Ryssland har man sålunda sagt att utvecklingen där framför allt visar på en oförmåga till demokratisk stabilitet, på uppkomsten av ett kvasiautoritärt system där reformer uppstår ”from above” i en osystematisk ordning, och där uppgiften för USA och andra länder i väst blir ”to rescue Russia from itself” (Blank 1996). Andra analytiker har noterat att valen i Ryssland har accentuerat snarare än modererat förutsättningarna för en social revolution (McFaul 1996), och har, med undertoner av pessimism, efterlyst en frammarsch av liberala politiska krafter (t.ex. Fish 1996). Det kan ha sitt intresse att i sammanhanget flyktigt beröra ett alldeles färskt lärdomsprov vid Åbo Akademi, författat av Mårten Eriksson (1997). Författaren har på de 15 forna sovjetrepublikerna tillämpat den metod att mäta demokrati som Axel Hadenius har utvecklat i sin fina studie av demokratin och dess determinanter i 132 länder i Tredje Världen (1992); på samma sätt som Hadenius betygsätter Eriksson ländernas demokratibehörighet på en skala som löper från 0 till 10. Läget i Sovjetunionen år 1991 får betyget 4,0, och när detta betyg hålles som en jämförelsepunkt framgår (Eriksson 1997: 62), att flera republiker har demokratiserats. För toppnoteringar svarar Litauen (9,6), Ukraina (8,5), Estland (8,4) och Lettland (8,1). Andra republiker har snarast avdemokratiserats; sådana är Uzbekistan (1,3), Tadjikistan (1,0), Vitryssland (0,2) och Turkmenistan, som med sin notering (0,0) sätter ett svårslaget dålighetsrekord.

I en jämförelse med frågor och utvecklingar av denna art, är det konstitutionella problem jag en stund skall uppehålla mig vid en detalj, en petitesse. I Finland är frågan emellertid viktig – den gäller en kärnpunkt i den finska författningens struktur och doktrin. Längre stadgades i denna författning att utrikespolitiken var presidentens domän – den finska regeringsformens 33§ dikterade att presidenten ägde besluta om rikets förhållande till främmande makt.

Till en början var stadgandet en ganska tom bokstav (t.ex. Anckar 1984: 190–192), men efter kriget mot Sovjetunionen 1939–44 blev det en levande realitet. I takt med att Finland närmat sig den europeiska integrationen och den finska utrikespolitiken därmed mer än förr har antagit en inrikespolitisk dimension, har det emellertid blivit oklart vari ”the foreignness of foreign policy”, för att använda Kjell Goldmanns term (1986: 25), egentligen består. Utvecklingen har helt enkelt demonstrerat att begrepp som ”utrikespolitik” och ”relationer till främmande makter” är alltför diffusa för att besitta en konstitutionell duglighet. När utrikespolitik glider in i inrikespolitik och inrikespolitik glider in i utrikespolitik aktualiseras nämligen frågan vad presidenten egentligen kan och skall syssla med när han leder utrikespolitiken – blir, för att litet tillspetsa, socialpolitiken i Finland utrikespolitik till den del den snuddar vid EU och därmed överförd från regeringens till presidentens bord?

I syfte att undgå sådana bisarra förvecklingar lades för någon tid sedan till den finska regeringsformen en ny paragraf, RF 33a, som avsågs garantera att regeringen fortfarande behöll kontrollen över den allmänna politiken. Härmed uppnåddes emellertid inte någon större klarhet. Jag skall ge ordet åt Jan-Magnus Jansson, som i en artikel om dessa ting skrivit att saken blev problematisk genast när Finland inträdde i EU, som är lika mycket en politisk som en ekonomisk organisation, vartill kommer att den gemensamma utrikes- och säkerhetspolitiken intar en allt större plats i unionens verksamhet (1997: 198). Till den begreppsliga och konstitutionella oredan bidrog riksdagens grundlagsutskott, som i ett omstritt utlåtande, nedsablat även av den om sin position vaktslående president Ahtisaari, menade att den nya 33a§ omfattade alla beslut inom EU, oberoende av innehåll. Konsekvensen av denna mening bleve en underlig dualism på utrikespolitikens område – medan presidenten bestämmer över Finlands relationer till t.ex. USA och Ryssland, bestämmer regeringen över Finlands utrikes- och säkerhetspolitiska relationer inom EU. Presidenten skulle alltså vid sin sida få en annan mäktig utrikespolitisk beslutsfattare, nämligen landets regering. Jansson hävdar (1997: 198), och jag delar nog hans mening, att grundlagsutskottet övertolkade de nya bestämmelserna i RF 33a §. Man kan nämligen inte utan författningsändring beröva presidenten den utrikespolitiska makt, som han har enligt huvudregeln i 33§. Härför krävs nog mer än ett supplementärt stadgande.

Något mer är, i själva verket, kanske på kommande. För en tid sedan tillsattes en kommitté, kallad ”Grundlag 2000”, med uppgift att göra upp ett förslag till en helt ny grundlag för Finland inför årtusendeskiftet. Kommittén framlade sommaren 1997 sitt förslag, som i allt väsentligt är en sammanskrivning i ett dokument av de fyra grundlagar som tidigare utgjort Finlands författning. Denna sammanskrivning har, vill många mena, lyckats väl, och kommittén förtjänar i en rad avseenden erkännanden för sina bemödanden. Omdömet gäller dock inte kommitténs behandling av den kärnpunkt jag nu talar om. Här kommer man nämligen dragande med en olycklig formulering om att presidenten och statsrådet ”tillsammans” skall leda utrikespolitiken; vilken arbetsfördelningen är, och vad som händer när och om de två utpekade aktörerna har olika meningar, tar kommittén egentligen inte befattning med. Den underliga och i

längden ohållbara situationen att presidenten leder utrikespolitiken och regeringen likaså leder utrikespolitiken kvarstår därmed.

Ur detta dilemma måste man komma. Jansson menar för sin del att det vore bäst att helt enkelt skriva att presidenten leder utrikes- och säkerhetspolitiken, medan statsrådet handhar övriga utrikesangelägenheter; en motivering härför vore att utrikes- och säkerhetspolitik är "ett begrepp som redan fått fast fot i internationell terminologi" (1997: 199). Det nyssnämnda påståendet är knappast riktigt, och rekommendationen är säkert olycklig. Även om en gräns på något sätt kunde konstrueras mellan utrikes- och säkerhetspolitik och andra utrikesangelägenheter vore den säkert flytande och framför allt öppen: vad som sker och besluts inom den ena sektorn har med naturnödvändighet konsekvenser för vad som sker och besluts inom den andra. Behovet av koordinering skulle därför kvarstå; i själva verket snarast accentueras. En enkel lösning är förstås att helt enkelt göra sig av med presidenten – han må ta sin utrikespolitik och gå. Tanken har, tyvärr vill jag säga, ännu flera motståndare än anhängare. Jan-Magnus Jansson, som jag här flitigt citerar, hör till dem som anser att det nuvarande arrangemanget i princip är bra. "Presidenten kan med sin längre mandatperiod, sin oavsättlighet och sin principiella ... upphöjdhet över partierna bättre än statsministern företråda de permanenta utrikespolitiska intressen, som alltid kommer att spela en stor roll för Finland", skriver Jansson (1997: 199).

För egen del vill jag, under hänvisning till vad jag sagt och skrivit i annat sammanhang, mena att det förhåller sig just tvärtom. Om man vill garantera kontinuitet inom en politiksektor, skall man nog inte anförtro denna sektor till en ensam person som blott sällan i val blir föremål för folkets kontroll och som inom sin sektor agerar oberoende av andra instanser och aktörer (Anckar 1984: 196–197). Dessutom menar jag att spåren förskräcker. En ensam ledare, tilldelad ansvar för en viktig politiksektor på vilken han agerar utanför en parlamentarisk kontroll, kan ställa till med en hel del elände. Ännu för ett par år sedan, i en biografisk notis om Urho Kekkonen, såg jag mig föranledd att skriva att "the final chapter on Urho Kekkonen has yet to be written" (1995: 229). Även om påpekandet väl fortfarande bevarar en del av sin riktighet, är det samtidigt, i takt med att nya samtidshistoriska forskningsrön framkommer, allt klarare att det sista kapitlet börjar få konturer och att det blir desto fulare ju mer text det rymmer (t.ex. Rautkallio 1991, 1992, 1993). Dessa forskningsrön dels antyder och dels leder i bevis att Kekkonens samröre med det sovjetiskt-ryska politiska etablissmanget var till dels besjälade av omtankar om den egna politiska karriären och ambitioner att komma åt politiska motståndare: den utrikespolitik varöver han bestämde var i en viktig utsträckning ett inrikespolitiskt slagträd. Även om eventualiteten av en upprepning för all del är ganska osannolik, tror jag ändå tiden är lämplig för Finland att göra sig av med sin president.

Hade man tidigare, vilket man inte gjorde, på fullt allvar ställt frågan vartill Finland egentligen behöver en president, hade ett antagligt svar varit att presidenten behövs för att på ett visst avstånd från den folkviljebundna riksdagen och regeringen med den av Sovjet omhuldade privata diplomatins medel hand-

ha de ömtåliga östrelationerna. När nu Sovjet ej längre finns, medlemskapet i EU ger en viss trygghet, den privata diplomatin råkat i välförtjänt vanrykte, och den politiska opinionen, låt vara både långsamt och ryckigt, utvecklas i riktning mot tron att presidentmakten kanske kan beskäras, har argumentet förlorat sin slagkraft. Och: när och om presidentens utrikespolitiska ledarskap ifrågasätts, skall samtidigt mycket annat ifrågasättas, inte minst presidentens rätt att kalla statsrådets medlemmar. Om presidenten leder utrikespolitiken, är det på något sätt logiskt att han skall ha ett ord med i laget när den politikkonstellation kommer till som skall bearbeta bl.a. utrikespolitikens premisser. Leder han däremot inte utrikespolitiken, fungerar inte logiken. Och det är bra, mycket bra. Presidentens starka position i regeringsbildningarna i Finland (t.ex. Nousiainen 1992: 253–256) är ett demokratiskt otyg, ett instrument i hans hand, varmed maktthungriga partier och portföljtörstiga politiker hålls i schack, kontrolleras, manövreras, styrs, dirigeras, befalls, belönas, bestraffas. Presidenten handhar egentligen valmanskårens uppgifter; det skall han inte göra. I en sammanfattning: fråntas presidenten utrikespolitikens ledning och kontrollen över regeringsbildningen, blir särskilt mycket inte kvar. I ett presidentskap finns inte längre någon egentlig poäng, någon rationalitet, någon vinst att kamma in.

Det är möjligt att Sovjets sönderfall har påskyndat en process som utmynnar däri, att Finland på sikt gör sig av med sin presidentmakt och därmed tar steget från de semipresidentiella till de parlamentariska regimernas skara. Andra faktorer verkar i samma riktning – t.ex. den omständigheten att presidentmakten i Finland för närvarande utövas på ett sätt och en fason som belyser och illustrerar dess umbärlighet. Men mer än allt är nog fråga därom, att Sovjetunionens sönderfall har jämnat och förkortat Finlands väg in i strukturer och mönster som blixtbelyser hur otyplig presidentmaktens förankring i utrikespolitiken och dess ledning har blivit. Giovanni Sartori funderar över om man bör betrakta Finland som ett fall i den semipresidentiella kategorin, och kommer till att man nog bör göra så, ”especially for the benefit of the Eastern European and of the formerly Soviet countries” (1994: 134). Jag skall inte här ha någon mening om tanken att Finland kunde vara ett eftersträvansvärt exempel för de nyssagda staterna, men jag tror och hoppas, som sagt, att modellen själv är på glid bort från den kategori inom vilken den eventuellt kunde vara en modell.

Finlandisering och självcensur

I mars månad 1953, i anledning av ett frånfälle, utfärdade Finlands president en kommuniké jämte kondoleanser; Finlands statsminister radiotalade. Radioen avlägsnade lätta program ur dagens sändningar, riksdagen hedrade stående den avlidne med en tyst minut, riksdagens talman yttrade minnesord, på många arbetsplatser avstannade arbetet. I anledning av den begravning som följde frånfället sorgflaggade samtliga offentliga byggnader i Finland; enskilda personer var av statsmakten tillhandahållna att begå på samma sätt. Republikens president närvar vid en minneshögtid i Helsingfors, där inrikesministern sorgtalade.

Vilken storman hade då gått ur tiden och därmed föranlett all denna djupa sorg? Jo, massmördaren och barbaren Josef Stalin som vid sidan av högvis annat hade angripit Finland år 1939 och ånyo år 1941 hade placerats i den grav som rätteligen borde ha öppnat sig under honom långt tidigare. Den korta beskrivning av reaktionerna i Finland jag har lämnat ovan, har jag hämtat ur en artikel i *Finsk Tidskrift*, författad för några år sedan av historieforskaren Max Engman (1993), som även tillhandahåller en rad exempel, jag kan inte referera dem här, på den finska pressens excesser i undersåteriets konst. I dag, menar Engman dock, är det lätt att göra sig lustig över eller förfasa sig över det som skrevs och kanske i ännu högre grad över det som inte skrevs i de finländska tidningarna i samband med Stalins död. En rättvis bedömning av de svulstiga hyllningarna kräver, skriver Engman, att man beaktar den politiska situationen (1993: 616). Han fortsätter med att notera att det bara var åtta år sedan kriget, fem år sedan kontrollkommissionen avlägsnat sig och ett år sedan det sista krigsskadeståndståget rullat över gränsen österut. Härtill kommer att den sovjetiska basen i Porkkala låg endast tjugo kilometer från Helsingfors, och att det internationella läget var spänt. "I detta läge var det klokt att inte krossa fönster med alltför vassa pennor", menar Engman (1993: 616–617).

Allt detta är naturligtvis riktigt. Det kan också vara skäl att som Engman påminna därom att FN-byggnaden i New York sorgflaggade, att påven Pius XII i Rom läste en själmässa över Stalin, och att statschefer och prominenta politiker, Tage Erlander inte undantagen, som de brukar när kolleger avlider, framumlade falska hyllningar och osanna omdömen. Nehru menade t.ex. att Stalin varit en "personlighet med utomordentliga gåvor och enastående insatser" (Engman 1993: 603–605). Ändå var de till dels påbjudna reaktionerna i Finland på något sätt illavarslande. De var överdrivet fjäskiga, onödigt insmickrande, alltför inriktade på en opportunistisk anpassningspolitik. De avslöjade en mental beredskap, förbluffande oförenlig med varje bild av vinterkrigets hjältar, att glömma stolthet och sälja sin själ. De förebådade därmed senare förnedringar, de visade att den finlandiseringsvåg som skulle komma, lugnare och tryggare år och skeden till trots, hade en god grogrund.

Termen "finlandisering" är inte glasklar. Den danske statsvetaren Hans Mouritzen har i sin eleganta men inte alldeles lättillgängliga doktorsavhandling (1988) använt den för att beteckna ett handlingsmönster i vilket en stat klär sin ambition att säkra kärnvärden såsom självständighet och överlevnad – eftergifter görs mot en påtryckande stat, t.o.m. långtgående sådana, om blott härmed kärnvärdena kan tryggas. När och om termen ges denna innebörd, blir finlandisering givetvis något som många mindre stater har haft och har att underkasta sig. (Jag har, anfäktad av det sedvanliga finska lillabrorsskomplexet i nordiska sammanhang, ibland roat mig med att vid förhör av tentander som skall visa att de läst Mouritzen be dem redogöra för Sveriges och Danmarks finlandisering !). När man talar om Finlands finlandisering, torde man dock vanligen avse en attityd av kryperi, som blir motbjudande därför att den har även mindre ädla mål än ett bevarande av kärnvärden. Man vill beskriva en beredskap, fångad i termen självcensur, att självmant tuga om det som är negativt för grannen i öst och blåsa upp det som är negativt för grannar och vänner

i väst. Kjell Goldmann frågar i en boktitel *Is My Enemy's Enemy My Friend's Friend?* (1979); frågan är, i finlandiseringen av Finland, jakande besvarad. Ännu vill man, kanske framför allt, beskriva en beredskap att via armbågeri och förtal nyttja kontakterna och relationerna till Sovjet för egen politisk vinning.

Det är antagligen en ganska allmän uppfattning att Finland framlevde en hukande och finlandiserad existens under hela efterkrigstiden. Uppfattningen är knappast riktig. En undersökning av den finska pressdebatten i utrikespolitiska frågor under det sena 1950-och tidiga 1960-talet (Anckar 1971), d.v.s. under en tid som innebar en märkbar aktivering av Finlands under den omedelbara efterkrigstiden rätt så lamslagna utrikespolitik, visar att debatten var livlig och partiskiljande, ibland t.o.m. hätsk. Av självcensur fanns i denna debatt ännu inte särskilt många spår. Situationen skulle emellertid snart och snabbt förändras. En färsk undersökning (Salminen 1996) visar att den finska pressen senare, några undantag oräknade, kom att idka en t.o.m. långt gående självcensur, särskilt under 1970-talet. Censurerande agenter var framför allt Sovjetunionens ambassad i Finland och president Kekkonen. Censuren satte enligt författarens bedömning inte långt gående spår i pressens nyhetsförmedling, som inte avvek mycket från ett västerländskt pressideal; däremot tog den sig flagranta uttryck på tidningarnas ledarsidor och i tidningarnas redigering av annat opinionsmaterial. En rysk bedömning, återgiven i den nyssnämnda undersökningen, var att den socialdemokratiska pressen bragtes till riktig marschordning redan mot slutet av 1960-talet, medan den centerpartistiska pressen föll slutligt till föga mot mitten av 1970-talet.

Fråga var emellertid om mycket mer än det massmediala klimatet. Kulturlivet fördummades i en sovjetihyllande riktning; den akademiska världen, låt vara i mindre utsträckning, likaså. Politiken antog stelnade former – Erkki Berndtson har uttryckt saken så, att en intern finlandisering bearbetade och präglade den politiska kulturen i Finland (1991: 31). Denna politikens finlandisering tog sig många former; bl.a. kom den till uttryck däri, att alla viktiga politiska partier i Finland, också samlingspartiet, Finlands höger, tävlade med varandra om vem som hade de bästa relationerna till Sovjet. Att kritisera Sovjet och förhållandena där var liktydigt med att begå politiskt självmord; relationen till Sovjet blev en myt, som inte kunde öppet diskuteras. Det ”sovjetiska kortet”, som Berndtson uttrycker saken (1991: 31), blev trumf på hand. En förfärlighet i sammanhanget var uppkomsten av institutionen ”hemrysse” – termen står för en ambition hos det politiska och sociala etablissemangen att hålla sig med särskilda personkanaler, längs vilka man kunde informera och informeras om vad som är passande i termer av tycka och tro. (I sig markerar termen förstås i någon mån avstånd, t.o.m. förakt, möjligen ett välförtjänt självförakt).

Och hur är det i dag, i skuggan av Sovjets sönderfall? En av Finlands i själva verket ganska få Sovjetexperter har i en tidningsartikel uttryckt saken på följande sätt (min översättning):

Finland gick segrande ur finlandiseringskampen. Vi skall vara stolta däröver, och detta med desto större skäl, då vi hade emot oss en stormakts förenade underrät-

telseväsen och hemliga polis, d.v.s. en gigantisk organisation, ur vilken man kunde rekrytera för olika uppgifter lämpliga förmågor (Susiluoto 1997).

Jag tror inte att jag till fullo vill underskriva denna mening. Förvisso är det sant, och det är bra att det lyfts fram, att Sovjet var en mäktig och aktiv part i de processer som matade fram finlandiserings- och självcensurföreteelser. Det är också sant att dessa företeelser i dag, efter vissa uppluckringar under det tidiga 1980-talet (t.ex. R. Väyrynen 1983: 161–165), långt har försvunnit ur finsk samhällsdebatt och finskt politiskt liv (Anckar – Helander 1992: 128–129). I denna enkla mening har Finland onekligen segrat. Den utrikespolitiska debatten i Finland är i dag i själva verket osedvanligt livlig och fördomsfri – i en jämförelse med hur det var i går är det som om ett friskt vinddrag från ett öppet fönster hade svept in i ett unket rum. De som lever i det förgångna, i den tid och det andliga klimat som lyfte dem till positioner, vill ibland mena att Finland fortfarande huksitter och bugar, i dag mot väst, i går mot öst. De är härvid oförmögna att inse att det är en himmelsvid skillnad mellan att ofri huka sig inför det onda och fri acceptera det goda. Det är ändå inte sant att Finland gick segrande ur någon slags kamp – själva termen implicerar stridiga viljor, motstånd, en grundportion av mod. Att Finland i dag är fritt, om än inte kemiskt fritt, från tendenser av det slag jag talat om beror därpå, att tendenserna inte längre är opportuna; de förekommer inte längre därför att de inte längre kan förekomma. Feghet har blivit djärvhet, därför att det djärva inte längre kräver mod. Finland har inte segrat. Sovjet har förlorat.

Finlands tid i skuggan av Sovjet var på många sätt en tid av förnedring, en förnedring som var stor därför att den till dels var självpålagd. Det blev salongsfärdigt, riktigt, närapå naturligt att leva ett dubbelliv, där saker och händelser bedömdes med dubbla kriterier och där diskrepansen mellan det som sades offentligt och privat var stor och där diskrepansen mellan det man sade och tänkte likaså var stor. Ett sundhetstecken är i varje fall, och i denna mening har Finland nog gått segrande ur en finlandiseringskamp, att det nu finns en klar beredskap till självkritik och en sådan självförståelse som läker sår, både privata och kollektiva. Man kunde i sammanhanget peka på många saker; jag skall bara nämna de mentalhygieniskt fina insatser den samtidshistoriska forskningen nu äntligen gör, när den beskriver, klarlägger och analyserar mekanismer bakom och i finlandiserings- och självcensurföreteelserna. Hannu Rautkallios i forskningar i ryska arkiv förankrade korståg mot de kekkonenska fögderierna är aktningvärda (1991, 1992, 1993), likaså Timo Vihavainens breda men ännu preliminära analys av självcensur och finlandiseringens manifestationer (1991). Av många mindre punktinsatser skall jag nämna en, Lauri Haatajas, Jyrki Pietiläs och Tuomo Pietiläinens nagelfaring (1996) av ett förnedrande skede i den finska journalismens historia. Värdet av dessa och andra insatser, jag skall upprepa detta, kan inte överskattas. De blir en av många garantier därför att Finlands liv i skuggan av Ryssland blir ett annat än Finlands liv i skuggan av Sovjet. Skuggan är mindre, om ej ljus så mindre mörk, Finland betraktar den i tryggt sällskap och med ett större mått av självförtroende.

Referenser

- Anckar, D, 1971. *Partiopinioner och utrikespolitik*. Åbo: Åbo Akademi (Acta Academiae Aboensis, Ser. A Humaniora, Vol. 41).
- Anckar, D, 1982. Finland och VSB-pakten, *Finsk Tidskrift* H 3, 80–91.
- Anckar, D, 1984. *Folket och presidenten. En författningspolitisk studie*. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk, H 132).
- Anckar, D, 1995. Urho Kekkonen, s. 223–230 i Wilsford, D (ed) 1995, *Political Leaders of Contemporary Western Europe*. Westport: Greenwood Press.
- Anckar, D, – Anckar, C, 1995. Size, Insularity and Democracy, *Scandinavian Political Studies* 18, 211–229.
- Anckar, D, – Helander, V, 1992. Finland in the Wake of European Change, s. 118–129 i Crouch, C, – Marquand, D (eds) 1992, *Towards Greater Europe?* Oxford: Blackwell Publishers.
- Berndtson, E. 1991. Finlandization. *Government and Opposition* 26, 21–33.
- Blank, S, 1996. Russian Democracy and the West after Chechnya. *Comparative Strategy* 15, 11–29.
- Derbyshire, J. D – Derbyshire, I, 1993. *World Political Systems. An Introduction to Comparative Government*. Edinburgh: Chambers.
- Engman, M, 1993. Ryssland utan Stalin är som Volga utan vatten, *Finsk Tidskrift*, H. 9–10, 602–617.
- Eriksson, M, 1997. *Demokrativering och avdemokrativering i de forna Sovjetrepublikerna*. Otryckt avhandling pro gradu i statskunskap, Statsvetenskapliga institutionen vid Åbo Akademi, 1997.
- Fish, M. S, 1996. The Travails of Liberalism. *Journal of Democracy* 7, 105–117.
- Goldmann, K, 1979. *Is My Enemy's Enemy My Friend's Friend?* Lund: Studentlitteratur.
- Goldmann, K, 1986. 'Democracy is Incompatible with International Politics': Reconsideration of a Hypothesis, s. 1–43 i Goldmann, K, – Berglund, S, – Sjöstedt, G, *Democracy and Foreign Policy*. Aldershot: Gower.
- Haataja, L, – Pietilä, J, – Pietiläinen, T, 1996. *Demokraattinen journalisti. Suuri suomalainen sillanrakennus maailman mahtavimmasa toimittajajärjestössä*. Helsinki: WSOY.
- Hadenius, A, 1992. *Democracy and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hakovirta, H, 1988. *East–West Conflict and European Neutrality*. Oxford: Clarendon Press.
- Hyvärinen, R, – Laitinen, P, – Pastinen, I, 1996. Suomen turvallisuus muuttuvassa maailmassa, *Kanava* 24, 70–74.
- Jansson, J-M, 1997. Ahtisari eller Lipponen? Utrikespolitiskt beslutsfattande i Finland, s. 189–201 i *Brobyggare. En vänbok till Nils Andren*. Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag.
- Lane, J-E, – Ersson, S, 1994. *Comparative Politics. An Introduction and New Approach*. Cambridge: Polity Press.
- Lindberg, S, 1984. Det unika och det paradoxala i finsk säkerhetspolitik, s. 5–23 i Jensen, B (red) 1984, *Sovjetunionen og Norden. Aktuelle sikkerhetspolitiske problemer*. Odense: Slavisk Institut, Odense Universitet.
- Lindberg, S, 1994. *Hotbilder för Finland. Säkerhetspolitisk förändring och kontinuitet*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- McFaul, M, 1996. Russia Between Elections. The Vanishing Center, *Journal of Democracy* 7, 90–104.
- Mouritzen, H, 1988. *Finlandization: Towards a General Theory of Adaptive Politics*. Aldershot: Avebury.
- Nousiainen, J, 1992. *Suomen poliittinen järjestelmä*. Yhdeksäs ajanmukaistettu painos. Juva: WSOY.
- Paloheimo, H, 1995. Pohjoismaiden EU-kansanäänestykset: puolueiden peruslinjat ja kansalaisten mielipiteet Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa, *Politiikka* 37, 113–127.
- Rautkallio, H, 1991. *Kekkonen ja Moskova. Suomi lännestä nähtynä 1956–1962*. Jyväskylä: Tammi.
- Rautkallio, H, 1992. *Novosibirskin lavastus. Noottikriisi 1961*. Jyväskylä: Tammi.
- Rautkallio, H, 1993. *Neuvostovallan asialla. NKP:n vaikutus Suomessa 1960-luvulla*. Jyväskylä: Tammi.
- Reynolds, D, 1992. Thawing History: Europe in the 1990s and Pre-Cold War Patterns, s. 9–33 i Crouch, C, – Marquand, D (eds) 1992. *Towards Greater Europe?* Oxford: Blackwell Publishers.

- Salminen, E. 1996. *Vaikeneva valtiomahti? Neuvostoliitto/Venäjä Suomen lehdistössä 1968–1991*. Helsinki: Edita.
- Salolainen, P. 1997. Eurooppa myllerysten kourissa, *Helsingin Sanomat* 24.7.97.
- Sartori, G. 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. London: Macmillan Press.
- Sivonen, P. 1997. Suomen turvallisuuspolitiikka ja eurooppalainen muutos. *Kanava* 25, 16–20.
- Ståhlberg, K. 1997. "Finland, Norden och Europa". Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finland årshögtid den 5 februari 1997.
- Sundberg, J. 1997. Har EU-Finland kantrat österut? *Finsk Tidskrift* H. 4, 198–210.
- Susiluoto, I. 1997. KGB-kirja antaa Suomesta väärän kuvan. *Turun Sanomat* 27.8.97.
- Vanhanen, T. 1990. *The Process of Democratization. A Comparative Study of 147 States, 1980–88*. New York: Taylor & Francis.
- Vihavainen, T. 1991. *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia*. Helsinki: Otava.
- Väyrynen, P. 1988. *Finlands utrikespolitik – den nationella doktrinen och framtidens mänskighetspolitik*. Helsingfors: Söderström & C:o Förlags AB.
- Väyrynen, R. 1983. Den utrikespolitiska diskussionen och beslutsfattandet i Finland under Koivistos mandatperiod. *Internasjonal Politikk* 41, 155–168.
- Väyrynen, R. 1993. Finland on the Way to the European Community, s. 64–78 i Tiilikainen, T., – Petersen I (eds) 1993. *The Nordic Countries and the EC*. Copenhagen: Copenhagen Political Studies Press.